



מנחם מאוטנר

”יוליסס על בקבוקים”
נורמליות ומשמעות במלחמה

”יוליסס על בקבוקים”: נורמליות ומשמעות במלחמה

מנחם מאוטנר*

ב”יוליסס על בקבוקים” מציג גלעד עברון שני סוגים של בני אדם: כאלו שחייהם נשלטים על ידי התשוקה לנורמליות – ככל הנראה מרבית בני האדם, וכאלו שחייהם נשלטים על ידי התשוקה למשמעות. במצבים של נורמליות מסוגלים בני האדם להתמסר למימוש תשוקתם לנורמליות. אבל במצבים של מלחמה גובר הצורך במשמעות: בלא משמעות, לא ייתכן ניצחון. ראוי לשים לב, כי בדבריי על מקומה של המשמעות במצב המלחמה אין כוונתי למשמעות ההקרבה שהמלחמה תובעת מהמשתתפים בה, אלא למשמעות בכלל, זו שהצורך בה הוא רכיב מכונן של האנושיות בכללותה. המאמץ לפגיעה ביכולתו של האויב ליצור משמעות (במובנה האמור) הוא אפוא מהלך מתבקש במלחמה. אבל מכיוון שכאמור היכולת ליצור משמעות היא רכיב מכונן של האנושיות, שלילת המשמעות מאדם פירושה דה-הומניזציה שלו, וזו מצדה עלולה לסלול את הדרך לנקיטה במעשי זוועה כלפיו. שלילת המשמעות מהאויב עשויה להוביל אפוא לא רק לפגיעה קשה באויב; היא עשויה להוביל לדה-הומניזציה של שולל המשמעות עצמו. יוצא שעברון לא רק נוקט במהלך המקורי של הסטת תשומת הלב מההשלכות המטריאליות של המצור על עזה אל השלכות המצור בכל הנוגע בפגיעתו ביכולתם של תושבי עזה ליצור משמעות בחייהם. הוא גם מזהיר אותנו מפני עלייה על דרך שסופה עשויה להיות דה-הומניזציה של שני הצדדים לסכסוך. לא רק הם. גם אנחנו.

התשוקה לנורמליות

משמעות מקובלת של המושג ”נורמליות” היא ”היות כמו כולם”. זו המשמעות של חתירת הציונות להפוך את העם היהודי ל”עם ככל העמים”¹! אני מבקש להשתמש במושג ”נורמליות” במשמעות אחרת, שעיקרה התשוקה האנושית לחיות חיים שבהם עוסק אדם, במהלכה של שגרה בלתי-מופרעת, בקידום הטוב האישי שלו ושל הקרובים לו: בחתירה לשיפור מצבו החומרי; בחתירה להגדלת הנוחות והנאות החיים; בחתירה לעבודה מעניינת ומספקת; בצריכת מוצרים תרבותיים מעשירים ומרגשים; בטיפוח זוגיות, קשרים עם הורים, בני משפחה וחברים; ומעל הכול התשוקה לנורמליות פירושה – אצל מי שהם הורים לילדים – התמסרות לגידול הילדים, מתן חינוך והשכלה טובים לילדים, והבטחת עתיד טוב לילדים.

התשוקה לנורמליות פירושה התשוקה לכך שהיום-יום המוכר, היציב, השגרתי, ימשיך להתקיים. מלחמות, התקפות טרור, מחלות, אסונות, משברים, מצבי חירום –

* פרופסור מן המניין, מופקד הקתדרה למשפט אזרחי השוואתי ולתורת המשפט ע”ש דניאל רובינשטיין, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב.
1 **הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש** (ש”נ אייזנשטדט ומשה ליסק עורכים, 1999); יגאל עילם **מה התרחש כאן** 21 (2012).



כולם משבשים את אפשרות מימושה של התשוקה לנורמליות.² (בעצם, אלה מצבים שבהם אובדת המשמעות המוכרת, ולכן אובדת היכולת לנורמליות כמובנה הנדון כאן).³ ב”הגלגול” מלמד אותנו פרנץ קאפקא על עצמת כוחה של הכמיהה האנושית לנורמליות כמובנה זה. הדבר מקפיא הדם בסיפור הוא לא רק גורלו הנורא של גריגור סמסא, שהפך בוקר אחד ל”שרץ ענקי” ואיבד את האנושיות שלו, אלא לא פחות מכך השגרה שבה המשיכו להתנהל חייהם של בני משפחתו אחר כך. קאפקא מעמת אותנו עם עובדה מטרידה בקשר לקיומנו: גם אם נחוה אבדנים ואסונות קשים, בסופו של דבר כמיהתנו להשבת הנורמליות לחיינו תנצח.⁴ בגרמניה, לאחר כל אחד מהמשברים של המאה העשרים – מלחמת העולם הראשונה, ההתמוטטות הכלכלית של שנות העשרים, מלחמת העולם השנייה, איחוד גרמניה – עלתה רטוריקה שהבטיחה לאזרחים מעבר מהכאוס אל הנורמליות. אכן, רכיב קבוע ברטוריקה הנאצית היה שהמשטר מצליח להבטיח לאזרחים קיום יום-יומי נורמלי לאחר הכאוס של שנות המשבר הכלכלי. בהמשך לכך, ההיסטוריה של חיי היום-יום בגרמניה של שנות השלושים מלמדת כי גרמנים רבים תמכו במשטר הנאצי משום שהוא הצליח לממש את תשוקתם לנורמליות: מקום עבודה בטוח, שיפור נוחות החיים, יציאה לחופשות, טיפוח העסק, התמסרות למשפחה ולחברים. בדומה לכך, יהודים שנשארו בגרמניה בשנות השלושים הסבירו זאת בדחף הפסיכולוגי לדבוק בנורמליות, לשמר את המוכר ואת הקיים, גם בנסיבות של איום עליהם.⁵ שאול פרידלנדר מספר על הצגה שהעלתה אגודת התרבות של יהודי גרמניה באפריל 1938 בברלין. “כ-500 יהודים קשובים, אוהבי אמנות, צפו בהצגה ומחאו כפיים בנדיבות [...] שלושים ותשע הצגות [...] מתוכננות בשבועות הבאים.”⁶ גם מהספרות ההיסטורית על חיי היהודים בגטאות בתקופת השואה ניתן ללמוד על כוחו של הדחף לנורמליות: יהודים קיימו בתי ספר למוזיקה, תאטראות וחוגי קריאה, בתנאים שהיו ההיפוך הגמור מהנורמליות של היום-יום.⁷ דברים דומים עולים אפילו מהספרות על מחנות ההשמדה.⁸ ועם זאת, מהניסיון של גרמניה בשנות השלושים ניתן ללמוד גם כי בנסיבות היסטוריות מסוימות, החתירה למימוש התשוקה לנורמליות עשויה להיות כרוכה בהדחת הממדים הפוליטיים של הקיום, ובהשעיה של השיפוט המוסרי.⁹ האדם הטוב עשוי להיות אזרח רע, רע מאוד.¹⁰

צ'רלס טיילור כתב על מושג קרוב למושג הנורמליות שאני עוסק בו כאן בהגדירו את ה”חיים הרגילים” (ordinary life) כממדי החיים – המזהים עם הבורגנות – שעניינם עבודה, מסחר, ייצור הדברים הנחוצים להמשך קיום החיים, וכן נישואין, חיי משפחה,

2 James T. Chiampì, *Policing the Secret: Alberto Moravia's 'Il Conformista'*, 81 *ITALICA* 200, 205–206 (2004)
3 GIORGIO AGAMBEN, *STATE OF EXCEPTION* 65–66 (Kevin Attell trans., 2005)
4 פרנץ קאפקא “הגלגול” סיפורים ופרקי התבוננות 45 (ישורן קשת מתרגם, 1970).
5 Frank Trommler, *Between Normality and Resistance: Catastrophic Gradualism in Nazi Germany*, 64 *J. MODERN HISTORY* S82 (1992)
6 שאול פרידלנדר *גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933–1939* 372 (עתליה זילבר מתרגמת, 1997). פרידלנדר מסיים בכתבו: “רוב היהודים שישבו בתיאטרון בשרלוטנשטרסה באותו הערב – נגזר גורלם לכליה.”
7 ראו למשל: Raul Hilberg, *The Ghetto as a Form of Government*, 450 *ANNALS AM. ACADEMY OF POL. & SOC. SCI.* 98 (1980); ויקטור פראנקל *האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותרפיה* 57–58 (חיים איזק מתרגם, 1970).
8 Sandi E. Cooper, *Review Article: 'Managing' Women in War and Peace*, 20 *INT'L HISTORY REV.* 904, 904, 918 (1998).
9 טרומלר לעיל ה”ש” 5.
10 מנחם מאוטנר “פתח דבר: ליברליזם בישראל: האדם הטוב, האזרח הרע, והשגשוג האישי והחברתי” עיוני משפט לו (2013).

מיניות, רבייה, וגידול הילדים. טיילור טוען כי בעוד אשר בעינינו קודמים חיים שהוקדשו לפעולות מסוג זה נחשבו נחותים בהשוואה לצורות חיים אחרות (למשל חיים של הגות, חיים של פרישות דתית), בתרבות של המודרנה צורת החיים הזו זכתה ללגיטימציה מלאה כחיים שהם בעלי ערך ומשמעות.¹¹

התשוקה לנורמליות אין פירושה רק עיסוק אנוכי ב"אני". לבני אדם נורמליים עניין גם בבני האדם שעמם הם חולקים את חייהם – קודם כל בני המשפחה שלהם, אבל גם חברים, שכנים, עמיתים במקום העבודה, עמיתים בארגונים, ואזרחים אחרים של המדינה. לבני אדם נורמליים עניין גם בסביבה שבה הם חיים – הבית המשותף, הקהילה, ארגונים של החברה האזרחית, המדינה, ונכונות להתנדב ולתרום ממשאביהם לשגשוגה של הסביבה הזאת. התשוקה לנורמליות פירושה אפוא גם הנכונות לפעול בשיתוף פעולה עם אחרים לשם יצירתה של סביבה חברתית ותרבותית שהיא בטוחה, הגונה ומעשירה.

נורמליות, אנוכיות, הקרבה

הנורמליות נמצאת בתוך בין שני קטבים מנוגדים: האנוכיות וההקרבה.

האנוכיות פירושה התמקדות של היחיד בענייניו האישיים, אלו שמהם יוכל להפיק סיפוק והנאה, ותו לא. אלקסיס דה-טוקוויל מציע אבחנה דומה לזו שאני מציע בין הנורמליות לבין האנוכיות. הוא מגדיר "אינדיבידואליזם", כ"רגש בוגר ושלו, המכוון כל אזור להינתק מכלל חבריו ולפרוש הצדה עם משפחתו וידידיו" ו"אנוכיות" כ"אהבה עצמית לזהות ומופרכת, הגורמת לו לאדם שיקשר הכול לעצמו ויעדיף את עצמו על כל דבר שבעולם". האנוכיות, טוען, דה-טוקוויל, היא תכונה הטבועה באדם באשר הוא; "היא קלקלה שימיה כימות עולם, ואין היא נחלתו של מבנה חברתי אחד דווקא". לעומת זאת, האינדיבידואליזם הוא תוצר של תנאים משטריים; "הוא דמוקרטי במוצאו".¹² הקוטב האחר שיש להנגידו לנורמליות הוא ההקרבה, היינו נכונות לפגיעה משמעותית בענייניו של היחיד לשם מימושם של יעדים קולקטיביים. ניתן לדבר אפוא על רצף המתחיל באנוכיות, עובר בנורמליות, המכילה גם השתתפות, התנדבות ותרומה, ממשיך באלטרואיזם, ומסתיים בהקרבה.

התשוקה לנורמליות בשירה, בספרות ובמחזאות של ישראל

נתן זך מתאר את התשוקה לנורמליות בכתבו: "סוף העולם בא לגמרי במקרה"; המסחר במניות היה ער, מזג האוויר נאה; האוהבים שכבו במטות וחלקם על החוף; אמנים צירו את הטבע אם גם לא את הנוף; החוקרים קמטו את מצחם וחרשו את הכתב; העונה היתה כל עונה; גם אביב וגם סתו; // השרברב החליף צנור ושחרר סתימה; החתן נתקף פתאום בהלה עמומה; בקפה עוד ישבו בזוגות ושלמו בנפרד; בודדים עקבו אחרי זוג

11 CHARLES TAYLOR, SOURCES OF THE SELF, chs. 13, 17 (1989)

12 אלקסיס דה-טוקוויל **הדמוקרטיה באמריקה** 537 (אהרן אמיר מתרגם, 2008). "self-love need not be invariably ungenerous or selfish. On the contrary, the self can extend itself to encompass concern for others". Kenneth L. Schmitz, *Is Liberalism Good Enough?*, in LIBERALISM AND THE GOOD 86, 93 (R. Bruce Douglass, Gerald M. Mara & Henry S. Richardson eds., 1990)



רגלי אשה במבט מלוכד, לא היתה כל סבה לדאגה פרט לכל הסבות/ שגורמות לאחדים לחשש ולאחרים לשגות.¹³

רבים מגיבוריו של חנוך לוין מגלמים את האנוכיות (למשל: גיבורי ”חפץ”, ”נעורי ורדה”לה”, ”שיץ”); אף לא אחד מהם מגלם את האלטרואיזם ואת הנכונות להקרבה; ואולם חלקם מגלמים את התשוקה לנורמליות, אך זאת במובן של התמקדות אדם בענייניו, בלא שהדבר יכול פעולה משותפת עם הזולת, התנדבות ותרומה. כך, אחד מגיבוריו של לוין אומר: ”אלה מלים שנלעסו, אך כל אדם נולד מחדש, עם אותם צרכים קטנים, להתחמם בשמש, לנגוס עוגייה, לאהוב, ועם אותן מלים, לומר: שמי כך וכך ואני רוצה שיהיה לי טוב.”¹⁴ גיבור אחר של לוין אומר: ”אני חש לפתע חמימות של בית, אור מנורה, ספה, לצדי אשה, ואני, בגרבי צמר, מכוסה שמיכה, שרוע בחיקה חולה שפעת. הנה האושר, הנוסחה כה פשוטה: אשה, תה, גריפה, מיטה.”¹⁵ מעניין לציין שדברים ברוח מה שאומרים גיבוריו של לוין אומר המלך קריאון במחזה ”אנטי”, על פי ”אנטיגונה” של ז’אן אנוי, בתרגומו ובעיבודו של רועי חן: ”בסוף, מה זה החיים? – החיים זה ספר טוב, מוסיקה נפלאה, אוכל טעים, סקס, ילדים, אחר כך נכדים, מסתבר שלחיות זה פשוט להיות מאושר! כולנו חולמים על אושר!”¹⁶

דוד אבידן מבטא באחד משיריו גלישה מקוטב ההקרבה דרך התשוקה לנורמליות אל קוטב האנוכיות: ”קרעתי בעצמי קריעה גדולה/ והייתי לא עם ולא גולה/ ולא מנחם ולא אם שכולה/ ולא מקום/ ואם עולמי אינו מקומי/ אני מקומו של עולמי/ ומשם קיומי ומכאן סיומי/ שלומשלום.”¹⁷

פיליפ רוזנאו כותב כי ”ברוכה הארץ שיושביה שתולים על/ פלגי סלון ביתם ולידם מתרוצצים/ הילדים; בריאים, שבעים וצוהלים.”¹⁸

צזאר, גיבור ספר המופת של יעקב שבתאי זכרון דברים,¹⁹ מגלם אף הוא אנוכיות. הוא ”לא הכיר בשום אחריות חוץ מן האחריות לגבי סיפוק תענוגותיו, וכל החובות והמיגבלות האחרות נתפשו על-ידו כהפרעה, ואפילו כהתאנות שרירותית”, כותב עליו שבתאי.²⁰ הוא ”לא היה מסוגל לקבל החלטה משום שכל החלטה היתה כרוכה בויתור ואילו צזאר לא היה מוכן לוותר על כלום, והדבר השתקף בתודעתו שאין הוא רוצה ומסוגל לצער איש, אלא שלאמיתו של דבר לא רצה ולא היה מסוגל לצער בראש ובראשונה את עצמו.”²¹ צזאר מבלה את ימיו במרדף אחר תענוגות מיניים. כחלק מאסטרטגיות הפיתוי שלו הוא

13 נתן זך ”סוף העולם” כיוון שאני בסביבה: בצד השני של שינקין, שירים לספר חדש, בחרוזים ישנים וחדשים 178 (1996).

14 חנוך לוין ”מבוש עד תום” מחזות כרך 8, 159, 186 (1999).

15 חנוך לוין ”האשה המופלאה שבתוכנו” מחזות כרך 5, 65, 102 (1995).

16 הנוסח נמצא בידי המחבר [נ.מ.].

17 דוד אבידן ”תפילת הדרך” כל השירים כרך ב' 308 (2009). בשירו המפורסם ”ערב פתאומי” (”אדם זקן – מה יש לו בחייו?”) מתאר אבידן את הכמיהה ”להיות שנית נמר צעיר בסתו/תמיד תמיד לקחת, לא לתת.” דוד אבידן ”ערב פתאומי” כל השירים כרך א' 119 (2009).

18 פיליפ רוזנאו ”ברוכה הארץ” מוקדם מדי החל להיות מאוחר 72 (2012).

19 יעקב שבתאי זכרון דברים (1977).

20 שם, בעמ' 166.

21 שם, בעמ' 84.

טוען בפני נשים "שאינן כל משמעות למה שנקרא מוסר ואין כל טעם ותכלית לנאמנות וליושר ולאהבה, אלא אך ורק לסקס מהיה, נקי מרגשות ובלתי-מחייב".²²

ואילו דליה רביקוביץ כותבת על השאיפה לעבור ממצב ההקרבה למצב הנורמליות, בלי לגלוש אל האנוכיות. בשיר על "ראובן מלכה" ש"תפס רובה סער", היא כותבת ש"עם הגשם הראשון חלקו אותות כבוד/ למתים שלא יאומנו/ עם הגשם הראשון עלה עוד מארב/ על מוקש תוצרת צ'כיה/ [...] ספורי הגבורה שזכו בציונים/ מנפצים את דמיוננו". רביקוביץ מסיימת באמרה: "ושוב לשמירה יוצא טוראי מלכה/ עם נשק אישי ושני רמונים/ הלוואי שיחיה טוראי מלכה/ לא עוד צל"שים/ לא עוד ספורי גבורה/ קצת נחת רוח שתהיה/ לטוראי מלכה ושבעת אחיו".²³

על הנורמליות ניתן ללמוד מכתבים הנותנים ביטוי למהותיים של מי שאינם נמצאים בתנאים של נורמליות, למשל חיילים, שחופש הפעולה ניטל מהם. בפזמון "חמסינים במשלט", שכתבה ב-1956, מתארת נעמי שמר את הרהוריו של חייל הנמצא במשלט מבודד: "קפיצה קלה לתל-אביב וכבר בחזרה/ נשחק בקול נורא חביב לנערה עם פרח/ והיא תמתין ב[קולנוע] 'מוגרבי' בשש ועשרה/ [...] אולי אחי נקדים מעט אולי נצא בבוקר/ הבוקר הוא שעה נאה כל כך לעסקים/ נקנה מגרש בזיל הזול, נמכור אותו ביוקר/ ובצפון דירה נשכורה בתנאים נוחים/ [...] בשתים עשרה לשפת הים נצא על אופנוע/ פלאפל וגם תירס חם וגברת במחשוף/ אל 'דן' או אל 'אכדיה' לפייב אוקלוק נבואה/ [...] בארבע ושלושים דקות נטוס משם הוולה/²⁴ שמועה חמה על כוס קפה לגמוע ולמות/ את כל הנערות נמדוד מלמטה עד למעלה/ ונברר בינתיים מה חדש באמנות/ בלובן צווארון נדהר לתיאטרון/ ובלב רגיש פרחים נגיש לחנה'לה מרון/ אחר חצות בבאר נרקוד אני ואת בנחת/ שמענו על מקום חדש שזה עתה נפתח/ ושם על כוס ליקר נשב על המחצלת יחד/ ובחליפות של ערב נזמר שירי פלמ"ח".²⁵

התשוּקה למשמעות

"משמעות" היא מושג מורכב. אני מציע לפרקו לשלושה:

"משמעות קטנה" – המשמעות הגלומה בכל אחת מהאינטראקציות החברתיות שבהן אנו נתונים במהלך חיי היום-יום שלנו. למשל: הצדעה צבאית, השתחוות בכניסה לאולמו של שופט, וקידת דיילת במטוס של חברת התעופה של יפן – כולן מחוות גופניות שבהן מגלם אדם את כפיפותו למרותו של אדם אחר. המשמעות הקטנה קיימת כל רגע בחיינו; האינטראקציות החברתיות שאנו נתונים בהן, והמכוננות על ידי התרבות, משוקעות במשמעות ומגלמות משמעות.²⁶ הצירוף של המשמעויות הקטנות האלה יוצר

22 שם. בעמ' 66.

23 דליה רביקוביץ "מה קורה" כל השירים 125 (2010).

24 קפה רחל – בית קפה מפורסם ברח' דיזנגוף בתל-אביב.

25 לדיון ראו: דני גוטווין "החלוציות הבורגנית: תרבות פופולרית והאתוס של 'מעמד הביניים המימסדי' – שירי נעמי שמר, 1956-1967" ישראל 20 21 (2012).

26 זו כמובן התפיסה השלטת בהבנת המושג "תרבות" בעשורים האחרונים. נקודת ציון חשובה היא, Clifford Geertz The, INTERPRETATION OF CULTURES (1973).



את רצף המשמעות המתקיים בחיינו. הנורמליות של היום-יום אינה רק נורמליות. היא גם משמעות. משמעות עשירה מאוד.

”משמעות גדולה” – מערכת של הבנות המבקשת לתת מענה לשאלות יסוד של הקיום האנושי (מה משמעות החיים? מה צריך להיות ייעודו של אדם בחייו? מה צריך אדם לעשות בחייו?). הדת היא מערכת המשמעות הגדולה המובהקת. אבל כזו היא גם המערכת התרבותית המטופחת ומקודמת על ידי מדינת הלאום, וכן מה שג'ון רולס קרא ”דוקטרינות כוללניות” דתיות, פילוסופיות ומוסריות.²⁷

”משמעות עמוקה” – משמעות לא-כוללנית הגלומה ביצירות ספרות, אמנות והגות, והיא מעוררת מחשבה, מספקת תובנות על הקיום, ולא אחת גם אמוטיבית.

קיים קשר מורכב בין משמעות עמוקה לבין משמעות גדולה. באופן ראשוני ולא ממצה אומר שבני אדם הנחשפים ליצירות ספרות, אמנות והגות שיש בהן משמעות עמוקה עשויים להגיע בעקבות זאת לפיתוחה או לאימוצה של משמעות גדולה.

ויקטור פראנקל כתב שהתשוקה למשמעות (גדולה) היא רכיב מכונן של האנושיות. ”השאיפה למצוא משמעות לחיים היא כוח-המניע הראשוני של האדם”, הוא כתב.²⁸ ”ראש מאווייו של אדם אינו להפיק עונג או לננוע כאב, אלא למצוא פשר בחייו.”²⁹ דברים דומים כתב קירקגור: ”לכל אדם, ולא משנה עד כמה מצומצמות מעלותיו, ועד כמה תלותי הוא מעמדו בעולם, יש צורך טבעי לבנות לעצמו השקפת עולם, איזו תפיסה על אודות משמעות החיים ותכליתם.”³⁰ ברוח דומה, פיטר ברגר כתב שלבני האדם יש צורך דמוי אינסטינקט שתתקיים בחייהם משמעות. חיים בלא משמעות, בלא סדר, בלא ודאות, הם הסיוט האנושי; אלו הם חיים של אימה ושיגעון.³¹

מרטין בובר מבחין בין שתי תקופות ”בקורות חיי הרוח” של האדם: ”תקופות של אחוזת-בית”, שבהן ”שרוי האדם בעולם כבביתו”, ותקופות של חוסר בית, שבהן ”חי הוא בעולם כבשדה פתוח תחת כיפת השמים, ולפעמים אינו מוצא אפילו ארבע יתדות לנטות אהלו.”³² במילים אחרות, יש תקופות שבהן מציידת התרבות את האדם במשמעות (גדולה) המקנה לו תחושה של בית בקיומו בעולם, משמיע לנו בובה, ולעומתן יש תקופות שבהן התרבות אינה מסוגלת לספק לאדם משמעות כזו. כך, תרבותו של האדם היווני מיקמה את האדם כבן בית ביקום. לעומת זאת, האדם המודרני, הניצב אל מול האינסוף של העולם, הוא מי ”שאבד ביתו.”³³ זהו אפוא אדם ”שניטל בטחונו ונחרב ביתו,”³⁴ והוא

27 JOHN RAWLS, POLITICAL LIBERALISM (1993)

28 פראנקל, לעיל ה"ש 7, בעמ' 119.

29 שם, בעמ' 137.

30 סרן קירקגור **או-או** כרך שני 150 (מרים איתן מתרגמת, 2007).

31 PETER BERGER, THE SACRED CANOPY: ELEMENTS OF A SOCIOLOGICAL THEORY OF RELIGION 6, 19, 22 (1967)

32 & THOMAS LUCKMANN, THE SOCIAL CONSTRUCTION OF REALITY: A TREATISE IN THE SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE 49 (1966); ZYGMUNT

33 BAUMAN, CULTURE AS PRAXIS 22 (1999)

34 מרדכי מרטין בובר **פני אדם** 14 (1962).

33 שם, בעמ' 21.

34 שם, בעמ' 22.

”שרוי בעולם כזר וכבודד”.³⁵

פרימו לוי כתב על קריסת מערכת המשמעות הקטנה במעבר אל מחנות הריכוז. החלפת התרבות המוכרת – ואוסף המשמעויות הקטנות המשוקע בה – בברבריות הנאצית גרמה לאסירים לחיות כל העת בחרדה נוראה, ”חרדה קדמונית, אותה חרדה שבת-קולה מהדהדת בפסוק השני של ספר בראשית: חרדת ה'תוהו ובוהו', שחותמה טבוע בכל אחד, חרדה מפני יקום שומם וריק, יקום שרוח האל עומדת עליו למעוך אותו אבל רוח האדם נעדרת ממנו”.³⁶

אבי שגיא מתאר אף הוא מצב של קריסת מערכת המשמעות הקטנה. הוא מציג את הניכור כמצב שבו ”תמונת העולם המסודרת והמאורגנת שבה חי האדם נשברת”. ”ככל שהמציאות המאורגנת נעשית פחות מובנת כך מתגברת גם תחושת הניכור”, כתב שגיא.³⁷ בדומה ללוי, גם שגיא כתב שחווית ההיפרדות והניתוק מהתרבות המוכרת, חווית הניכור, ”מעוררת אימה וחרדה. האדם נותר ללא משענת”.³⁸

המשמעות כמצילת חיים

ויקטור פראנקל טוען, לאור ניסיונו באושוויץ, שהמשמעות – הגדולה – יכולה להציל את חייו של אדם במצבים קיצוניים כדוגמת אלו שבהם נמצאו אסירי מחנות הריכוז. ”אין לך דבר בעולם, שעשוי לעזור לאדם להתגבר אף על הגרוע מכל, כמו הידיעה כי יש פשר לחייו”, הוא כתב. ”הרבה חכמה גנוזה במאמר ניצשה: 'מי שיש לו 'למה' שלמענו יחיה, הוא יכול לשאת כמעט כל 'איך'”.³⁹

פראנקל כתב על מצבם של האינטלקטואלים באושוויץ, אלו שהביאו עמם לשם מערכת עשירה של מה שקראתי ”משמעות עמוקה”. לדבריו, בני אדם אלה שרדו בצורה טובה יותר ממי שחסרו מערכת כזו, גם אם האחרונים היו חסונים יותר מהבחינה הגופנית. ”אמנם אנשים בעלי-לב, שהיו רגילים לחיים אינטלקטואליים עשירים, אפשר שנתייסרו בייסורים קשים (רבים מהם היו חלשים בגופם), אבל הפגיעה ביישותם הפנימית הייתה קטנה יותר”, הוא כתב. ”הם יכלו לפרוש מסביבתם הנוראה אל חיי עושר פנימי וחירות רוחנית. רק כך מתבאר לנו דבר שנראה לנו כפאראדוקס: דומה שלא מעטים מן האסירים שהיו פחות איתנים במערוכותם, עמדו בתלאות המחנה יותר משעמדו בהם אסירים חסונים יותר בגופם”.⁴⁰

פראנקל טוען אפוא שבני אדם שהגיעו לאושוויץ עם משמעות גדולה, ובני אדם שהגיעו עם משמעות עמוקה, שרדו טוב יותר את הזוועה מבני אדם שחסרו את מערכת המשמעות האלה.

35 ש.ם.

36 פרימו לוי השוקעים והניצולים 65 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1992).

37 אבי שגיא אלבר קאמי והפילוסופיה של האבסורד 15 (2000).

38 ש.ם, בעמ' 31.

39 פראנקל, לעיל ה"ש 7, בעמ' 126.

40 ש.ם, בעמ' 51-52.



גם ז'אן אמרי עוסק בגורלם של בעלי שני סוגי המשמעות האלה במחנות הריכוז. לדבריו, מצבם של בעלי האמונה הדתית – בעלי המשמעות הגדולה – היה טוב בהרבה ממצבם של האינטלקטואלים – בעלי המשמעות העמוקה: ”האדם המאמין”, כותב אמרי, ”חורג מגבולות עצמו. אין הוא כבול בקיומו כפרט, אלא שייך לרצף רוחני, שאינו נקטע בשום מקום, גם לא באושוויץ.”⁴¹ משמע: אפילו באושוויץ היה המאמין מסוגל למקם את קיומו בהקשר של מערכת המשמעות של אמונתו, וזו הוכיחה את עצמה חזקה אפילו מהמציאות הנוראה של אושוויץ. ”ברגעים המכריעים היתה להם אמונתם הדתית או הפוליטית עזרה יקרה מפז”, כותב אמרי על בעלי המשמעות הגדולה.⁴² לעומת זאת, תרבותם של האינטלקטואלים – בעלי המשמעות העמוקה – לא יכלה למצוא לעצמה אחיזה כלשהי באושוויץ, והתבטלה אפוא לגמרי, טוען אמרי. ”באושוויץ לא היתה הרוח אלא היא עצמה, ולא היה כל סיכוי לחברה אל מערכת חברתית כלשהי, דלה ונסתרת ככל שתהיה. האינטלקטואל עמד אפוא לבדו עם רוחו, שלא היתה קיימת אלא בתודעתו, ולכן לא יכלה להישען על מציאות חברתית כלשהי ולשאוב ממנה הכוחות לממשותה.”⁴³ לפיכך, האינטלקטואל ”[נעמד] מול משמידיו וידיו ריקות, יותר מידי של מי שלא היה איש-רוח.”⁴⁴ יתר על כן, בעוד שאמונתם של בעלי האמונה הדתית או הפוליטית הייתה להם כזכור, ”ברגעים המכריעים”, ”עזרה יקרה מפז” – ”אנחנו, האינטלקטואלים הספקנים-ההומניסטים, קראנו לשווא אל אלי-הבית שלנו, אלילי הספרות, הפילוסופיה והאמנות.”⁴⁵

פרימו לוי מסכים עם קביעתם של פראנקל ואמרי שבעלי האמונה – בעלי המשמעות הגדולה – יכלו לשרוד את מחנות הריכוז בצורה מוצלחת יותר מחסרי האמונה. ”עולמם היה רחב יותר משלנו, מתפשט יותר במרחב ובזמן, ומעל לכל: מובן יותר. היו להם מפתח ונקודות אחיזה, היה להם מחר בן אלף שנה, שאפשר כי למענו יש טעם להקרבה עצמית, מקום במרומים או על פני האדמה, שבו יד הצדק והחמלה על העליונה או תהיה על העליונה, בעתיד אולי רחוק אבל בטוח [...] הכאב, שהם או הסובבים אותם סבלו, ניתן לדעתם להסבר ולפיכך, לא דירדרם עד לסף היאוש.”⁴⁶

משמעות ומלחמה

מה מעמדה של המשמעות במצב המלחמה? אלבר קאמי פותח את ”המיתוס של סזיפוס” בכתבו ש”בעיה פילוסופית רצינית באמת יש רק אחת: ההתאבדות.”⁴⁷ על משקל דבריו אלה של קאמי אפשר לטעון שבעיה רצינית באמת ביחסיהן של מדינות עם אזרחיהן יש רק אחת: כיצד מצליחות מדינות, שוב ושוב, לגרום לאזרחיהן להקריב את חייהם למען.⁴⁸ התשובה היא שמדינות מפעילות מנגנונים שונים ומגוונים להשגת הנכונות

41 ז'אן אמרי ”בגבולות הרוח האנושית” מעבר לאשמה ולכפרה: ניסיונותיו של אדם מובס לגבור על התבוסה 34, 41 (יונתן ניראד מתרגם, 2000).

42 שם, בעמ' 38. ראו גם עמ' 39, 43.

43 שם, בעמ' 25. ראו גם בעמ' 27-28.

44 שם, בעמ' 36.

45 שם, בעמ' 38.

46 פרימו לוי **השוקעים והניצולים** 113 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1992).

47 אלבר קאמי **המיתוס של סזיפוס** 13 (צבי ארד מתרגם, 1978).

48 שאלה זו עומדת במרכז דיונו של Paul W. Kahn, *Putting Liberalism in Its Place* (2008). ראו גם: מנחם מאוסטר ”גלי צה”ל או ההאחדה של הרוק והמוות” **משפט ותרבות** 245 (2008).

של אזרחיהן להקרבת חייהם. אחד המנגנונים האלה הוא אספקת מערכת משמעות – גדולה – הממקמת את ההקרבה בנרטיב רחב היקף, שאמור לתת להקרבה פשר ולספק לה הצדקה. ואולם, אני רוצה לטעון טענה אחרת, מרחיקת לכת בהרבה: לוחמים שמתקיימת בחייהם מה שקראתי משמעות עמוקה, לאו דווקא משמעות גדולה המנהירה ומצדיקה את ההקרבה, הם לוחמים טובים מלוחמים שעולם המשמעות שלהם רדוד ודל. הטיעון שלי קרוב אפוא לטיעונו של פראנקל, המעיד כי במצב הקיצוני של אושוויץ אינטלקטואלים החזיקו מעמד טוב יותר מאלו שבחייהם התקיימה משמעות רדודה ודלה. את טענתי זו הבינו היטב ברטולט ברכט, נתן אלתרמן ודוד בן-גוריון.

ברטולט ברכט כותב:

*"גנרל, הטנק שלך רכב חזק הוא.
הוא מוריד יער לארץ וטוחן
מאה איש.
אבל יש בו פגם:
הוא זקוק לנהג.*

*גנרל, מטוסך המפציץ חזק הוא.
הוא ממחר לטוס יותר מן הסער וטוען משא
יותר מן הפיל.
אבל יש בו פגם:
הוא זקוק למכונאי.*

*גנרל, האדם יצור מועיל הוא.
יכול לטוס, יכול להרוג.
אבל יש בו פגם:
הוא יכול לחשוב".⁴⁹*

ברכט הבין אפוא אמת גדולה: ככול שחייו של חייל מכילים משמעות עמוקה, כן הוא יהיה חייל טוב יותר – כזה הנכון להקרבה רבה יותר, כזה שהנחישות וכוח העמידה שלו חסינים יותר. (ואולם מנגד, חייל שמתקיימת בחייו משמעות עמוקה עשוי לסרב לפקודות הגנרל. דומה שברכט חומז לכך בשירו).

בעיצומה של מלחמת העצמאות, ב-4 בנובמבר 1948, אמר בן-גוריון דברים הקרובים מאוד לדברים שאותם כתב ברכט בשירו:

"בסופו של דבר לא הטאנק ולא התותח ולא מטוס-הקרב עושים את המלחמה – אלא האדם המשתמש בהם ומפעיל אותם. ובאדם הלוחם מכריע לא כוח השרירים ולא

49 ברטולד ברכט "גנרל, הטנק שלך" מבחר שירים 93 (מרדכי אבי-שאל מורגם, 1967).



חריצות טכנית – אם כי אלה חשובים למדי, אלא רוחו.⁵⁰

ראוי להדגיש כי בן-גוריון אינו מדבר על הצורך של המדינה לספק ללוחמיה מערכת משמעות – גדולה – שתיתן פשר והצדקה לתביעתה מהם להקרבה. בן-גוריון מדבר על רוח האדם: ככל שהלוחם הוא בעל רוח עשירה וגבוהה יותר – מתקיימת בחייו משמעות עמוקה – כן גדלים הסיכויים שיצליח במאמץ המלחמה שלו.

באוקטובר 1948, בעת כיבוש כפר באזור בית גוברין, הרגו חיילי צה”ל עשרות אזרחים ערבים. נתן אלתרמן, שהדבר נודע לו, כתב את אחד הטורים הנוקבים ביותר שלו אי-פעם, ”על זאת”. אלתרמן גינה את ההרג, תוך שהוא משתמש במילים חריפות כמו ”פשע מלחמה” ו”רצח”. דוד בן-גוריון, שקרא את הטור, כתב לאלתרמן יומיים אחר כך: ”יישר כוחך על התוקף המוסרי ועוז הביטוי של טורך [...] היית לפה למצפון האנושי [...] אין טור משוריין בציוד צבאנו העולה על [טורך] בכוחו הלוחם”. ובן-גוריון הוסיף: ”אני מבקש רשותך להדפיס טור זה [...] בהוצאת משרד הבטחון במאה אלף [עותקים] ולחלקו לכל איש צבא בישראל”. אכן כך קרה: טורו של אלתרמן ומכתבו של בן-גוריון חולקו לחיילי צה”ל באשר הם.⁵¹ ושוב: אלתרמן ובן-גוריון אינם מדברים על אספקת מערכת של משמעות – גדולה – למתן פשר והצדקה להקרבה הנתבעת מהלוחמים. הם טוענים שלוחם שהפנים את המערכת הנורמטיבית העשירה של המוסר יהיה לוחם טוב ממי שפועל מחוץ למערכת הנורמטיבית הזו.

ברוח זו אמר בן-גוריון ב-19 ביוני 1948 כדברים האלה:

”צבא נשען לא רק על כמות, על ציוד, על נשק, על אימון. אמנם בלי אלה אין צבא, אך אלה בלבד אינם מספיקים. הנשק העיקרי של הצבא הוא כוחו המוסרי. ואם יכולנו לעמוד – ואכן יכולנו! – בחדשים האחרונים בפני צבאות שעלו עלינו לא רק במספרם, אל גם באימונם, בנסיגונם, בנשקם ובפיקודם [...] הרי זה בעיקר בגלל יתרון אחד שהיה לנו – היתרון המוסרי.”⁵²

נורמליות ומשמעות: המינון

אני טוען כי לצד התשוקה לנורמליות לבני האדם גם תשוקה למשמעות גדולה. ואולם המינון בין שתי התשוקות הללו משתנה מאדם לאדם. אני מעריך כי אצל רוב בני האדם התשוקה לנורמליות חזקה בהרבה מהתשוקה למשמעות גדולה, והם עוברים אפוא את חייהם בתוך הקונבנציות התרבותיות שאליהן הם נולדים, בלא שיתמודדו ברצינות עם שאלת המשמעות של חייהם.⁵³ ואילו בחייהם של מאמינים דתיים, לאומנים, מהפכנים חברתיים, מקריבי חייהם לטובת אידיאלים לאומיים וחברתיים, אוטופיסטים – משקלה

50 דוד בן-גוריון ”דברים בגור קורס מפקדי פלוגות” צבא ובטחון 62-63 (1955).
51 מנחם פינקלשטיין הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על בטחון, מוסר ומשפט 153-162 (2011). ראו גם מנחם מאוטנר ”גייסות משולבים” עורך הדין 13 126 (2011).
52 דוד בן-גוריון ”דברים במועצת מפלגת פועלי ארץ-ישראל” צבא ובטחון 43, 44-43 (1955).
53 ראו גם: ANTHONY T. KRONMAN, EDUCATION'S END 16-18 (2007) (הנורמליות של היום-יום חוסמת אותנו מלעסוק בשאלת משמעות החיים; שאלה זו כמוה כשמש המסנוורת, שקשה להביט בה זמן ממושך מדי).

של המשמעות הגדולה רב ביחס למשקלה של הנורמליות.⁵⁴ המינון משתנה גם מתקופה לתקופה: בתקופות של מהפכה, מלחמה או אסון משקלה של המשמעות הגדולה רב ביחס למשקלה של הנורמליות.

המשמעות הגדולה והמשמעות העמוקה עשויות לאיים על הנורמליות. "כל מפגש עם אחרים", כותב הנס-גאורג גדמר, "פירושו השעיה של הדעות-הקדומות שלנו".⁵⁵ לפיכך, "ההבנה היא הרפתקה, וככל הרפתקה, היא מסוכנת".⁵⁶ גדמר מתאר חוויה של מפגש עם יצירת אמנות, למשל, במונחים של חדירה אינטימית של היצירה לתודעת המתבונן, העשויה להגיע לכדי זעזוע והרס של המוכר, ושעיקרה הוא בכך ש"יצירת האמנות אומרת למתבונן לא רק 'הפנם את מעשה האמנות!' [...] אלא גם 'עליך לשנות את חיך!'".⁵⁷ וכפי שפול ריקור כותב על הטקסט הספרותי, "כוחו החתרני" של הטקסט טמון בכך שהוא "פותח לפנינו את עולם האפשרויות". "הבנה אינה תהליך שהמפתח לשליטה בו נתון בידי האני", כותב ריקור. "הקריאה מציגה גרסות דמיוניות של האגו [...] ניכוס העולמות שהטקסט מציע פירושו אובדן הבעלות על האני".⁵⁸

המשפט

כיצד צריך להבין את המשפט בין הקטבים של הנורמליות והמשמעות? התשובה מורכבת.

עבור משפטנים אקדמיים-תאורטיים ועבור משפטנים אקדמיים-ביקורתיים,⁵⁹ אלו המבקשים להבין את התופעה המשפטית באמצעות הדיסציפלינות של מדעי הרוח והחברה, העיסוק במשפט פירושו להיות במערכת של משמעות עמוקה, ואפילו במערכת של משמעות גדולה. אבל השאלה הנשאלת היא מה מקומו של המשפט בחייהם של בני האדם החיים בחברה.

התשובה היא שמכוון שהמשפט ממלא תפקיד חשוב בכינון התרבות, ובעקבות זאת בכינון של אינטראקציות חברתיות,⁶⁰ הרי שהוא ממלא תפקיד חשוב בכינון של מה שקראתי משמעות קטנה בחייהם של בני האדם. אבל איזה תפקיד, אם בכלל, ממלא המשפט, ביצירת המשמעות הגדולה בחייהם של בני האדם? התשובה היא שפעולת המשפט הליברלי בהקשרי המשמעות הגדולה היא חלקית בלבד.

מצד אחד, המשפט הליברלי מצייד את בני האדם בסדרה של זכויות יסוד (זכות הקניין, חופש הדת, החופש מדת, חופש הביטוי, חופש התנועה, חופש ההתאגדות וכו'), שהן בבחינת "איים מבוצרים" המוגנים מפלישת המדינה ומפלישתם של בני אדם אחרים,

54 שם, בעמ' 31 (פטריוטים, מאמינים דתיים והורים הם בני אדם שיש בחייהם משמעות גדולה). Hans-Georg Gadamer, *The Problem of Historical Consciousness*, in *INTERPRETIVE SOCIAL SCIENCE: A SECOND LOOK* 82, 55 (Paul Rabinow & William M. Sullivan eds., 1979).

56 HANS-GEORG GADAMER, *REASON IN THE AGE OF SCIENCE* 88, 109-110 (Frederick G. Lawrence trans., 1986).

57 HANS-GEORG GADAMER, *PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS* 104 (David E. Linge trans., 1976).

58 PAUL RICOEUR, *HERMENEUTICS AND THE HUMAN SCIENCES* 94 (John B. Thompson trans., 1981).

59 מנחם מאוטנר על החינוך המשפטי (2002).

60 מנחם מאוטנר משפט ותרבות פרקים 2, 6 (2008).



כדי שכל אדם יוכל לקבוע בגדרם את התכנים של חייו. המשפט הליברלי יוצר אפוא עבור בני האדם את התנאים שבהם יוכלו לקבוע את המשמעות הגדולה והמשמעות העמוקה שיתקיימו בחייהם, אך הוא עצמו נמנע מלעשות כן עבורם.⁶¹

מצד שני, המשפט הליברלי מספק לאלה החיים בו מערכת של משמעות גדולה, גם אם חלקית בלבד, הגלומה במושג ”שלטון החוק”: הידיעה שהם בעלי זכויות שאין המדינה רשאית לפגוע בהן; הידיעה שכל פגיעה שהמדינה פוגעת בהן מחייבת הצדקה במושגיה של מערכת שביסודה תפיסת האדם כנשא של זכויות; הידיעה שמה שהמדינה עושה בחייהם אינו יכול להיות תוצאת מאוייו של בעל כוח אישי, אלא תוצאה של תהליך שהתקיימה בו תבניות מסוימות, והוא נדרש לעמוד באמות המידה של עקרונות יסוד מוגנים; הידיעה שבמקרה של פגיעה בזכויותיהם יוכלו לתבוע את השבת המצב לקדמותו בהליך שבו יכריע בעניינם בעל כוח הפועל בתנאים של אי-משוא פנים; הידיעה שבעלי הכוח המדינתי חייבים לתפקד כנאמני האזרחים, ולא לטובת עצמם. ועם זאת, ראוי לשים לב לכך שעיקר פעולתו של מושג שלטון החוק היא ביצירת תנאי הרקע לחיים של משמעות גדולה ומשמעות עמוקה; המשפט הליברלי עצמו אינו מספק את סוגי המשמעות האלה. הוא משאיר זאת לקביעת כל אדם ואדם בעצמו.

מצד שלישי, מושג שלטון החוק יוצר מראית עין של סילוק האבסורד (ראו להלן) מחייהם של בני האדם: הוא יוצר תחושה של סדר, ענייניות, סיבתיות, צדק, שכר ועונש.

ניהיליזם ואבסורד

הניהיליזם והאבסורד הם אויבי הנורמליות והמשמעות (על כל שלושת סוגיה). הם אורכים להם ומאיימים לחתור תחתם.

מושג הניהיליזם מזוהה עם ניטשה, שקבע כי הניהיליזם הוא רכיב מרכזי של המודרנה האירופית, ”הגיונם הסופי הבלתי-נמנע של הערכים והאידיאלים שלנו”⁶² וטען כי הכרה זו היא מהלך הכרחי בדרך לבנייתם של מוסריות חדשה ואדם חדש, שרחו יוצרת ואיתנה. הניהיליזם, על פי ניטשה, הוא ”דחייה קיצונית של כל ערך, טעם, רצייה”⁶³; הכרה בכך ש”הכל חסר שחר”⁶⁴ הכול ”חסר ערך”⁶⁵; מצב שבו ”הערכים העליונים מבטלים את עצמם. אין מטרה; אין תשובה לשאלת ה’למה?’”⁶⁶; ”ההבנה, שאין לנו שמץ של זכות להניח איזה ‘שמעברי’ או ‘כשלעצמו’ של הדברים, האמור להיות ‘אלוהי’ או מוסר בהגשמתו”⁶⁷; מצב שבו ”נראה לנו כאילו היקום כולו בטל ערכו, פג טעמו”⁶⁸; ”שאינן שום מטרה להתהוות ושמאחורי ההתהוות לא שלטת שום אחדות גדולה, אשר כל פרט רשאי לצלול בה כליל

61 מאוטנה לעיל ה”ש 10.

62 פרידריך ניטשה **הרצון לעצמה** כרך ראשון 11 (ישראל אלדד מתרגם, 1986).

63 שם, בעמ’ 11.

64 שם.

65 שם, בעמ’ 17.

66 שם, בעמ’ 13.

67 שם.

68 שם, בעמ’ 14.

ככתוך ישות ערכית עליונה⁶⁹; מצב שבו "האדם הרגיש שהכל חסר-ערך ברגע שתפס שאין להסביר את מהותו הכוללת של הקיום בעזרת המושגים 'מטרה' 'אחדות' או 'אמת'. שום מטרה לא הוצגה ולא הושגה; בריבוי ההתרחשויות חסרה האחדות המקיפה; מהות הקיום אינה 'אמיתית', היא כוזבת"⁷⁰; ההכרה בכך ש"אין אמת בנמצא; אין לדברים טבע מוחלט משלהם, שאין 'דבר כשהוא לעצמו'"⁷¹; "התפישה, שכל אמונה, כל ראיית משהו כאמת, היא בהחלט כוזבת, כי עולם אמיתי אינו בנמצא כלל. ובכן: אחיזת עינים פרספקטיבית, שמוצאה בתוכנו"⁷².

בהמשך לניטשה, לאורך כל המאה העשרים קיים עושר של יצירה ספרותית,⁷³ תאטרלית,⁷⁴ וקולנועית,⁷⁵ המציגה את הקיום האנושי במודרנה, במיוחד לאחר שתי מלחמות העולם והשואה, כאבסורדי, כחסר משמעות; כקיום שבו חייהם של בני האדם נקבעים על ידי כוחות שלא רק שאין הם נמצאים בשליטתם, בני האדם אפילו אינם מסוגלים לזהותם; כקיום שבו בני אדם נוהגים אלו כלפי אלו באופנים שקשה למצוא בהם פשר, היגיון וסיבתיות; כקיום שבו בני אדם חווים בדידות וחוסר יכולת ליצור קשר עם בני אדם אחרים; כקיום שבו בני אדם מתקשרים אלו עם אלו בדרך של פטפוט חלול; כקיום של חוסר צדק בוטה.

יוליסס על בקבוקים

מחזהו של גלעד עברון "יוליסס על בקבוקים"⁷⁶ מדגים היטב את החלוקה של בני האדם לכאלו שהנורמליות היא השליטה בחייהם, ולכאלו שהמשמעות הגדולה והמשמעות העמוקה הן השליטות בחייהם. המחזה מלמדנו מה קורה למה שקראתי "משמעות עמוקה" במצבים של מלחמה, ומה עשוי לקרות לאנשי המשמעות העמוקה במלחמה.

מצד אחד, עברון מעלה בפנינו את דמויותיהם של נוחי וחורש, שני נציגי התשוקה לנורמליות.

נוחי, המעידה על עצמה ש"אין לי זמן לקרוא"⁷⁷, כלומר כמי שאינה חושפת את עצמה למשמעות עמוקה, היא אישה משתטה, העוסקת בארגון ערבי צדקה לעשירים, ואין היא מסוגלת להעלות בדעתה את המבנים החברתיים העומדים ביסוד הצורך בצדקה. כך היא מתארת את ערב הצדקה שאותו היא מארגנת:

"החגיגה הרגילה. ערב של עונג, של בילוי, ואחר כך הכנו שתייה וכיבוד. [...]"

69 שם, בעמ' 16.

70 שם, בעמ' 17.

71 שם, בעמ' 18.

72 שם.

73 ראו למשל את יצירותיהם של קפקא וקאמי.

74 ראו למשל את מחזותיהם של פינטר, אלבי, בקט, ויונסקו. המושג "תאטרון האבסורד" נטבע על ידי Martin Esslin

Introduction, in ABSURD DRAMA 7 (1965).

75 ראו למשל את סרטו של ברנרדו ברטולוצ'י "הטנגו האחרון בפרז'ז" (1972). ראו גם: שלמה שוהם הסוציולוגיה של

האבסורד (1970).

76 גלעד עברון יוליסס על בקבוקים (2011).

77 שם, תמונה ארבע-עשרה.



יהיו קצת צחוקים. רצון טוב. אהבה.”⁷⁸

בעלה, עורך הדין איזאקוב אומר לה: **”נו באמת! כמה שאנשים עסוקים!”**⁷⁹ ובמקום אחר הוא אומר לה: **”אין לי זמן לשטויות האלה. [...] איך את לא מבינה כמה זה מטופש?!”**⁸⁰ ועורך הדין חורש אומר לנוחי: **”מה יש לך בלעדיו [איזאקוב], חוץ מהשיעמום שאוכל לך את הנשמה?”**⁸¹

גם עורך הדין חורש הוא נציג הנורמליות. הוא אדם מעשי, שמאוייו מתמצים בהשגת מעמד של שותף בכיר בעל 35% בשותפות משרד עורכי הדין שבו הוא עובד.

על עזה אומר עורך הדין חורש: **”יופי של מפרץ אפשר לעשות שם. החול, אומרים – רק האנשים – מיותרים”**. ועל זה מגיבה נוחי: **”אני הייתי עושה בתי מלון על המים, כאלה שאפשר לקפוץ מהם ישר לים. זה החלום שלי. מים ושמיים”**. חורש מגיב: **”מלצרות עם שתייה קרה”**. נוחי: **”עצי קוקוס”**. חורש: **”רחש הגלים. מוזיקה”**.⁸² כפי שמלמד ניסיון של מדינות אחרות, במצבים של מלחמה עשויים אנשי התשוקה לנורמליות להיות בני אדם רעים מאוד, כאלו המאבדים את אנושיותם. התשוקה לנורמליות עשויה להוביל לדה-הומניזציה, אומר לנו עברון.

מצד שני, עברון מעלה בפנינו את דמותו של יוליסס, נציגם של אלו שחייהם נשלטים על ידי התשוקה למשמעות גדולה ולמשמעות עמוקה.

כשאיזאקוב אומר ליוליסס:

”התביעה הסכימה לא להעמיד אותך למשפט תמורת התחייבות שלך להיכנס שוב לעזה”,⁸³ **”הם יתנו לך לצאת אם תחתום שלא תנסה לחדור יותר לעזה. [...] בוא תחתום ונגמור עם זה”**.⁸⁴

- יוליסס משיב:

”אני לא יכול... אם אני מסכים, אני אפיזודה. אני מקרה לא מנומק. קפריזה”.⁸⁵

חיוו של יוליסס מתנהלים אפוא בתוך מסגרת רחבה של משמעות, משמעות גדולה, שהיא המקנה להם את מובנם. ועוד אומר יוליסס:

78 שם, תמונה ראשונה.
79 שם.
80 שם, תמונה עשירית.
81 שם, תמונה שביעית.
82 שם, תמונה ארבע-עשרה.
83 שם, תמונה רביעית.
84 שם, תמונה אחת-עשרה.
85 שם, תמונה רביעית.

"לא תשברו אותי. חצי שנה בכלא! ואני עומד על הרגליים".⁸⁶

איש המשמעות הגדולה נכון לשלם מחירים כבדים לשם מימוש המשמעות שהוא דבק בה. אכן, סופו של יוליסס, כפי שמדווח על ידי חורש, הוא כדלהלן:

"הוא ניסה עוד פעם להיכנס לעזה. הוא בנה איזה דאון וטס מעל לגדר. ירו בו והוא התרסק בשטח שלנו. ירו בו ממזל"ט, נדמה לי. איזו פקידה הפעילה איזה כפתור אוטומטי [...] מטומטם גמור. מה יש לחפש שם? אם היה למישהו אומץ הוא היה זורק פצצה ומוחק את הכול".⁸⁷

לשם קיום המשמעות בחייהם מוכנים אנשי המשמעות הגדולה לשלם אפילו את המחיר האולטימטיבי! אנשי הנורמליות לא רק שאינם מסוגלים להבין את מצבם הקיומי של אנשי המשמעות הגדולה או לתת ערך לקיומם בעולם; הם עשויים לגלוש במהירות לקטילתם.

למשמעות הגדולה אורבים הניהיליזם והאבסורד. יוליסס אומר: "החבר הספרותי שלי וניצ'קה ירופיבי! הוא היה אומר – תוותר. שתה וודקה כוסברה, שתה פוליטורה, שתה בנזין, תהיה שיכור כמו חזיר. סע איתי ברכבת לפטושקי ותראה מראות שלא ראית מעולם. אל תתעקש. ותר. שמע את המלאכים, כי החיים גם ככה, אומרים המלאכים, לא משהו. אכול סנדוויץ' שלא תקיא וסע לך".⁸⁸

יוליסס מצדיק את ניסיונו להעביר ספרות לעזה במילים האלה:

"הפלגתי לעזה כדי ללמד שם ספרות. [...] ספרות רוסית. [...] אין מי שלא זקוק לספרות רוסית. [...] זו רוח שממריאה יותר גבוה מהעפיפונים שלהם [העזתים] על החוף".⁸⁹

ובמקום אחר:

"ללמוד. ילדים. לחלום. לדמיין. [...] מה זה לא לקרוא? לחדור אל המוח, למעוך את המחשבה, לשתק אותה. להפוך אותם לקליפות מתות? מיליונים של בני אדם. איזה בית חרושת מפואר. מכונה ליצירת לא-אדם. מין תולעים חסרות דעה".⁹⁰

יוליסס מבין היטב את מה שהבינו הוגים כמו הנס-גאורג גדמר⁹¹ וצ'רלס טיילור⁹², וכן

86 שם. תמונה אחת-עשרה.

87 שם. תמונה ארבע-עשרה.

88 שם. תמונה שישייה.

89 שם. תמונה שנייה.

90 שם. תמונה אחת-עשרה.

91 HANS-GEORG GADAMER, TRUTH AND METHOD (Joel Weinsheimer & Donald G. Marsall. Trans., 2nd rev. ed. 1989); ראו

לעיל ה"ש 57-55.

92 Charles Taylor, *The Politics of Recognition*, in MULTICULTURALISM AND "THE POLITICS OF RECOGNITION" 25 (1992)



מחברים רבים שתפסו את הספרות כמעבדה לחינוך מוסרי:⁹³ הדרך ליצירת המשמעות העמוקה אינה מונולוגית, אלא דיאלוגית – המשמעות נוצרת בדרך של קיום דיאלוג עם מוצרים תרבותיים המגלמים משמעות. הוא גם מבין את מה שהבין חיים יהודה רות: ”קלסי” הוא שם נרדף לכל ספרות שיש בה כוח להפיק מן האדם את המעולה שבו [...] ’אדם’ מעולה זה משתקף בספרות ובתרבות מ’המין’ המעולה (classis) [...] אין ההומניסם אלא טיפוח האדם המעולה המשתקף ביצירות האדם המעולות; ואין הקלסיות אלא הדרישה לימין מעולה זה שבתוך יצירות האדם.”⁹⁴ והוא גם מבין את מה שהבין ליאו שטראוס: ”הדרך המעשית היחידה [...] ללמוד מגדולי המוחות [...] היא אך ורק באמצעות הספרים – ספרי המופת. [...] החיים קצרים מכדי שנוכל לבזבזם על ספרים שאינם הגדולים מסוגם.”⁹⁵ וראוי לשים לב, יוליסס אינו מבקש לצייד את אנשי עזה במשמעות גדולה, כזו שתיתן פשר למאבקם ולסבלם במצב המלחמה שבו הם נתונים. הוא פועל במישור אחר לגמרי: הוא מבקש לאפשר לאנשי עזה לשמר את האנושיות שלהם, במובן של היותם בני אדם המסוגלים להפנים אל תוך חייהם משמעות עמוקה, זו הגלומה בספרות הרוסית. הוא אינו פועל במישור המקומי של הסכסוך הפוליטי-צבאי שבו נתונים אנשי עזה עם מדינת ישראל. הוא פועל במישור האנושי האוניברסלי, זה שבו נקבע מובנה של האנושיות. הוא מבקש להפוך את אנשי עזה לאנשים של אנושיות נעלה יותר, וזאת בדרך של יצירת התנאים שיאפשרו להם הפנמה של משמעות עמוקה.

יוליסס מספר: **”כבר לפני שנה ניסיתי לשלוח אליהם ספרים. [...] אבל במעבר הגבול לא נתנו לי להעביר. [...] סגור. אסור להכניס ספרים לעזה. [...] שאלתי. למה? שלא יקבלו רעיונות, ענה לי הקצין. איזה רעיונות? שאלתי. שהחיים שלהם יכולים להיות טובים יותר, אמר לי. לך הביתה. תגיד לי, שאלתי אותו, אתה מוצא משמעות בחיים שלך? אז הוא דרך את הנשק שלו וכיוון אליי.”**⁹⁶ עורך הדין איזאקוב מגיב: **”זו לא שאלה טובה לשאול חייל במחסום.”**⁹⁷ יוליסס משיב: **”זו השאלה העיקרית שצריך לשאול, כבוד הפרקליט.”**⁹⁸ וסיינפלד, איש שירותי הביטחון, אומר: **”יוליסס על בקבוקים. אני חושב שהוא איש מסוכן.”**⁹⁹ ובהמשך הוא אומר ליוליסס: **”אם תנסה שוב אני אהרוג אותך.”**¹⁰⁰ יוצא, שאף כי יוליסס אינו מבקש לסייע לאנשי עזה ביצירת משמעות גדולה שתיתן פשר למאבק הפוליטי-צבאי שבו הם נתונים ולסבל ולקרבת שהם נושאים בהם, אנשי הצבא ואנשי שירות הביטחון מבינים היטב את מה שהבינו ברכט, אלטרמן ובן-גוריון: במלחמה, מי שמצויד במשמעות עמוקה, והוא מגיע לאנושיות נעלה יותר, סיכויי לנצח טובים יותר. עברון מציג אפוא התנגשות בין אנשי המשמעות העמוקה ההומניסטים האוניברסליים, אלו המבינים שאנושיות שיש בה משמעות עמוקה היא אנושיות נעלה יותר, לבין אנשי הצבא ושירותי הביטחון, התופסים את המשמעות העמוקה באופן אינסטרומנטלי, כמכשיר להצלחה צבאית, והחותרים

93 עדיה מנדלסון-מעוז הספרות כמעבדה מוסרית: קריאה במבחר יצירות בפרוזה העברית של המאה העשרים (2010).
94 חיים יהודה רות למוד גבוה וחונך הדור 31 (תש”ד).
95 ליאו שטראוס ”מהו חינוך ליברלי?” הליברליזם ומשבר ההגות היהודית המודרנית 33, 36 (ניב פרקש מתרגם, 2012).
96 עברון, לעיל ה”ש 76, תמונה שתיים.
97 שם.
98 שם.
99 שם, תמונה תשיעית.
100 שם, תמונה שלוש-עשרה.

ליצירת משמעות עמוקה בחיי אנשיהם, ומשמעות רדודה ודלה בחיי אויביהם. וההתנגשות הזו עלולה להוביל לסוף טרגי, אומר לנו עברון: אנשי הצבא ושירותי הביטחון יהרגו את ההומניסט האוניברסלי, זה החותר לקיומה של משמעות עמוקה בחייהם של בני האדם באשר הם, גם אלו הממוקמים מצדו האחר של מתרס המאבק הפוליטי-צבאי. עברון, שכתב גרסה עכשווית, מקומית, של "אנטיגונה" - שעליה כתב היגל שהייתה המושלמת שבטרגדיות - אומר לנו אפוא שמסוכן מאוד להיות הומניסט אוניברסלי במצבים של מלחמה; על חייו מאיימים לא רק אנשי הנורמליות שבסביבתו, אלא גם אנשי הצבא ושירותי הביטחון של מדינתו.

אבל צריך לומר יותר מכך: שלילת יכולתו של האויב לקיים בחייו משמעות עמוקה, כלומר המאמץ להקטין את אנושיותו לאנושיות רדודה ודלה, פירושה עלייה על נתיב שסופו עשוי להיות שלילת האנושיות של האויב בכליותה, כלומר דה-הומניזציה שלו. וכפי שמלמד ניסיון היסטורי עשיר, הדה-הומניזציה של האויב עלולה להיות הצעד הראשון בדרך לנקיטה במעשי זוועה וברבריות כלפיו. עברון אומר לנו אפוא שחסימת ספריו של יוליסס מהגעה לעזה עולה לא רק כדי פגיעה קשה בתושבי האזור; היא גם עלולה לגרום לנו להגיע למקומות קיצוניים במיוחד. ההתעקשות על הומניזם אוניברסלי, במיוחד במלחמה, היא משהו מסוכן לאלו המתעקשים על הומניזם הזה, אומר לנו עברון, אבל משהו שבשום פנים אסור לוותר עליו. לטובת הצדדים הנצים כולם.